

HASANKEYF KAZISI LÜLE BULUNTULARININ DEĞERLENDİRİLMESİ¹

Gökben Ayhan*

Özet

Hasankeyf'te 1986 ile 2009 yılları arasında, 1992 ile 1998 yılları arası hariç olmak üzere, kazısı yapılabilen alanlardan çok sayıda bütün veya bütüne yakın, tipi belirlenebilen ya da kırık parçalar halinde 750 lüle ve lüle parçası ele geçirilmiştir. Hasankeyf Kazısı lüle buluntuları içerisinde 12 tip tespit edilebilmiştir. Bunlar arasında silindir çanaklı, torba biçimli çanaklı, karinalı çanaklı, yuvarlak çanaklı, basık yuvarlak çanaklı, süzgeçli basık yuvarlak çanaklı, lale çanaklı, krater biçimli çanaklı, dikdörtgen çanaklı, kaideli ve süzgeç çanaklı, disk kaideli ve silindir kaideli lüle tipleri yer almaktadır.

Hasankeyf lüle buluntuları, bölgenin lüle tiplerini yansıması açısından önem taşımaktadır. Hasankeyf lülelerinin tipleri, hamur ve astar renkleri ile süsleme repertuarı doğrultusunda merkezdeki lüle kullanımının 17. ile 20. yüzyılın başları arasında var olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hasankeyf Kazısı, lüle, tip

Abstract

Between 1986 and 2009, with the exception of the period between 1992 and 1998, 750 pipe and pipe pieces, a large number of which were unbroken or almost unbroken and the types of which could also be determined, were found in the form of broken pieces in the fields which can be excavated. 12 types were determined among the pipe finds of the Hasankeyf Excavation. Among these, there are cylindrical bowl, bowl shaped sack, biconical bowl, round bowl, flattened round bowl, sieve shallow rounded bowl, lily bowl, crater shaped bowl, rectangular bowl pipe, base and sieve bowl, disc base and cylinder base types.

Hasankeyf pipe finds are important in terms of reflecting the pipe types of the region. The use of pipe in the centre is understood to have existed between 17th and the beginning 20th centuries in accordance with the Hasankeyf pipe types and the repertoire of ornamenting with the colors of paste and slip.

Key Words: Excavation of Hasankeyf, pipe, type

¹ Bu makale "Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntuları" konulu doktora tezimin bir değerlendirilmesidir. Bkz. G. Ayhan, *Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntuları*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2011.

* Arş. Gör. Dr., Nevşehir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Nevşehir, gokben.ayhan@nevsehir.edu.tr

Tütünün konulduğu çanak ve duman yolundan oluşan, çubuk ve ağızlıkla birlikte kullanılan lüleler² (Res. 1), Hasankeyf'te 1986 ile 2009 yılları arasında, 1992 ile 1998 yılları arası hariç olmak üzere, kazısı yapılabilen alanlardan çok sayıda bütün veya bütüne yakın, tipi belirlenebilen ya da kırık parçalar halinde ele geçirilmiştir (Res. 2). Toplam 750 lüle ve lüle parçası arasında çanak ve kaide biçimlerine göre 12 tip tespit edilmiştir. Örnekler arasında silindir çanaklı, torba biçimli çanaklı, karinalı çanaklı, yuvarlak çanaklı, basık yuvarlak çanaklı, süzgeçli basık yuvarlak çanaklı, lale çanaklı, krater biçimli çanaklı ve dikdörtgen çanaklı lüle tipi olmak üzere çanak biçimlerine göre 9 tip belirlenmiştir. Lüleler arasında kaideli ve süzgeç çanaklı, disk kaideli ve silindir kaideli lüle tipi olmak üzere çanak biçimlerine göre 3 tip saptanmıştır. Bu lülelerden silindir çanaklı 21, torba biçimli 15, karinalı çanaklı 103, yuvarlak çanaklı 11, basık yuvarlak çanaklı 42, süzgeçli basık yuvarlak çanaklı 9, krater çanaklı 14, lale çanaklı 9, disk kaideli 14, kaideli ve süzgeç çanaklı 12, silindir kaideli 5 ve dikdörtgen çanaklı 1 olmak üzere kesin olarak 256 lülenin tipi tespit edilebilmiştir (Res. 3–4).

Hasankeyf'teki en erken tipler arasında yer alan silindir çanaklı lüleler, genellikle silindir çanağa doğrudan bağlanan duman yoluna sahiptir. Silindirik ya da çokgen gövdeli olabilen duman yolu, ya sadece bombeli bilezikle ya da bombeli bilezik ile ona bitişik basamak halkasıyla sonlanmaktadır. Duman yolu, kimi zaman ağızda krater biçiminde dışa doğru genişlemektedir (Res. 3/1).

Hasankeyf lüleleri arasında torba biçimli çanaklı lüleler yer almakta olup bu tipin örnekleri, ilk bakışta silindir çanaklı lüle tipini anımsatmasına karşın çanaklarının silindir çanaklı lüle tipine göre daha şişkin olması açısından bu tipten farklıdır (Res. 3/2). Torba biçimli çanaklı lüle tipinin örnekleri, kendi içinde iki alt gruba ayrılabilir. Birinci gruptaki örnekler, hamur renkleri, astar renkleri ve süslemelerinin yanı sıra bunların duman yollarının uzun veya kısa olması bakımından kendi içinde farklılık göstermektedir (Res. 3/2–1). Torba biçimli çanaklı lülelerin ikinci grubunun örneklerinde hafif şişkin ve ağız kenarına doğru daralan çanak, duman yoluna doğrudan bağlanmaktadır. Kısa tutulan duman yolu, bombeli bilezik ve ona bitişik basamak halkasıyla sonlanmaktadır. Bu gruptaki lüleler, genellikle 5 cm. uzunluğa ve 3.5–4.5 cm. arasında değişen yüksekliğe sahiptir. Bunların kaideleri süslemeli veya süslemesiz olabilmektedir. Kaidelerinde daire içinde ortada küçük kabara ve kabardan etrafa yayılan ışıklardan oluşan rozet, hem süsleme hem de mühür amaçlı kullanılmıştır. Birçok ortak özellik taşıyan torba biçimli çanaklı lülelerin bu grubunun örnekleri, aynı atölyenin ürünü olabilir (Res. 3/2–2).

Karinalı çanaklı lüleler, Hasankeyf lülelerinin en yoğun grubunu oluşturmaktadır (Res. 3/3). Örneklerin çanaklarında keskin bir kırılma görülür. Bu kırılma kimi zaman gövdenin tam ortasında kimi zaman da kaideye doğru yapılmıştır. Karinalı çanaklı lülelerde duman yolunun uzunluğu değişiklik göstermektedir.

² E. Bakla, *Tophane Lüleçiliği Osmanlı Tasarımındaki Yaratıcılığı ve Yaşam Keyfi*, İstanbul, 2007, s. 112, 177–178.

Örneklerin büyük çoğunluğunda bilezik ve ona bitişik basamak halkasıyla duman yolu sonlanmaktadır. Lülelerde bilezik, bombeli ve karınalı olmak üzere iki biçimdedir. Bombeli bileziğe bu tipin örneklerinde karınalı bilezikten daha sık rastlanmaktadır. Bu tipteki bombeli bilezik, torba biçimli lülelerdeki bileziğe oranla daha az taşınılıdır. Karınalı çanaklı lüleler arasında, aynı kalıptan çıktığı izlenimi veren örnekler de bulunmaktadır. Hasankeyf'teki bu tipin örnekleri, değişik uzunlukları ve süsleme repertuarıyla çeşitlilik göstermektedir. Yayınlarda genellikle bu tipteki lülelere az rastlanmaktadır³. Saraçhane Kazıları'nda ele geçirilen karınalı çanaklı lülelerin duman yolları, uzun olup J. W. Hayes, bu örnekleri 17. yüzyıla tarihlendirmektedir⁴. Crete yapılan kazılardaki lüle buluntuları içerisinde de bu tipin benzerleri görülmektedir⁵. Ayrıca benzer iki örnek, Alanya-Kaleiçi'ndeki lüle buluntuları arasında yer almakla birlikte bunlardan biri 17. yüzyıl sonuna diğeri ise 18. yüzyıla tarihlenmektedir⁶.

Yuvarlak çanaklı lülelere az sayıda da olsa Hasankeyf örnekleri arasında rastlanmaktadır (Res. 3/4). Bu lülelerde yuvarlak çanak, silindirik duman yoluna doğrudan bağlanmaktadır. Duman yolunda oldukça geniş bombeli bilezik ile ona bitişik basamak halkasına yer verilmiştir. Çeşitli uzunluklardaki örneklerin duman yolu ağız çapları, 0.7- 1 cm. arasında değişmektedir.

İncelenen örnekler arasında yoğun olarak basık yuvarlak çanaklı lüleler yer almaktadır (Res. 3/5). Hamur ve astar renklerinin yanı sıra boyutları bakımından farklı özellikler gösteren tipin örnekleri, genel bir başlık altında toplanmıştır. Basık yuvarlak çanak üzerinde düz veya dışbükey kenar yükselirken duman yolu, uzun veya kısa olabilmektedir. Örneklerde genellikle bombeli bilezik ve basamak halkası birlikte kullanılmıştır. Bu lülelerin duman yolu ağız çapları, 0.7–0.9 cm. arasında değişmektedir.

Hasankeyf örnekleri arasında az sayıda süzgeçli basık yuvarlak çanaklı lüle tipiyle karşılaşılmaktadır. Bu tipe ait çanak ve duman yolu parçaları ele geçirilmiştir (Res. 3/6). Lüleler, basık yuvarlak çanak ile çanağa doğrudan bağlanan silindirik ve uzun tutulan duman yolundan oluşmaktadır. Geniş hazneli ve süzgeçli çanak bölümünde genellikle düzensiz bir biçimde açılmış beş delik bulunmaktadır. Ağza doğru genişleyen duman yolu, ağızda bombe yapmakta ve basamak halkasıyla sonlanmaktadır. Duman yolu açıklık çapı, 1.5–1.6 cm. arasında değişen ölçülere sahiptir. Bu ölçüler, incelenen lüleler arasında en büyük açıklık çapı olarak tespit edilmiştir. Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki bazı merkezlerde bu tipte lüleler görülmektedir. Özellikle

³ U. Baram, "Filistin Geçmişinden Dolaşık Objeler", *Osmanlı Arkeolojisi*, İstanbul, 2004, s. 307.

⁴ J. W. Hayes, "Excavations on Saraçhane in İstanbul", Vol:2, *The Pottery*, Princeton 1992, p.393, Fig. 149/1

⁵ D. Evely, "Clay Pipes from the University of Crete Medical Faculty", *The Annual of the British School at Athens*, No: 83, Great Britain, 1988, p.137, 141–142, Fig.3/5–6, Fig.4/5–6

⁶ A. Yener, Tütün Lüleleri ve Antalya- Kaleiçi'nde Bulunan Örnekler", *Arkeoloji ve Sanat*, S.119, İstanbul, 2005, s. 98, Çiz. II/7–8.

Siirt'te Başur Höyük ve Çatıtepe Höyük Kazılarının⁷ yanı sıra Van'daki Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı'nda bu tipin örnekleriyle karşılaşmıştır⁸.

İncelenen lüleler arasında bir grup lüle, krater biçimli çanaklı lüle tipindedir (Res. 3/7). Hafif dışa taşıntılı kaide üzerinde krater gibi dışa açılan çanak, "U" biçiminde kaidede yer alan omurga ile duman yoluna bağlanmaktadır. Çanaktan gövde ortasına kadar silindirik olan duman yolu, gövde ortasını kuşatan bilezikten itibaren dilimli biçimde basamak halkasına kadar uzanmaktadır. Bu lülelerin yükseklikleri 4.5 cm. ve uzunlukları 7.3–8 cm. arasında değişen ölçüleriyle Hasankeyf'teki büyük boyutlu lüleler arasında yer almaktadır. Harput'ta Osmanlı Mahallesi'nde yapılan kazılarda bu lülelerin benzeri, çanak ve duman yolu parçalarının yanı sıra tüme yakın örnekler olarak ele geçirilmiştir⁹. Filistin örnekleri arasındaki benzer lüleler, 19. yüzyıla tarihlenmektedir¹⁰. Suriye'deki Harim Kalesi Kazı buluntuları arasındaki lülelerden birkaçı, hem tip hem de kaidelerinde yer alan mühür açısından benzerlik göstermektedir¹¹. Ayrıca Zir'in Kazısı lüle buluntuları arasında 19. yüzyılın ortası ile 20. yüzyılın başı arasında¹² ve İsrail'deki Akko, Deniz Eğitim Enstitüsündeki Kurtarma Kazısı'nda ele geçen lüleler arasında yaklaşık olarak 19. yüzyılın ortasına tarihlenen lüleler, Hasankeyf'teki bu tipin örneklerinde görülen kaide biçimlerine sahiptir¹³.

19. yüzyılın en yaygın tiplerinden biri olan lale çanaklı lüleler, Hasankeyf'te diğer örneklerin yanı sıra az sayıda ele geçirilmiştir (Res. 3/8). Bu tipin örneklerinde lale biçimindeki çanak, şişkince belirtilen omurgayla uzun tutulan silindirik duman yoluna bağlanmaktadır. Örneklerin duman yolu, genellikle bombeli bilezikle sonlanmakta olup bunların duman yolu açıklık çapı, 1.5 cm.dir.

Dikdörtgen çanaklı lüle tipi, Hasankeyf örneklerinde sadece bir lülede karşımıza çıkmaktadır (Res. 3/9). Lüle, sadece çanaktan ibarettir. Çanağın ağız kenarı dışa doğru taşıntı yapmaktadır. Yan yüzüne daire biçiminde yuva açılan çanak, doğrudan çubuğa takılmaktadır. Lülenin duman yolu açıklığı 0.7 cm.dir.

19. yüzyılın en çok tutulan tiplerinden biri olan disk kaideli lüleler, Hasankeyf'te genellikle parçalar halinde bulunmuştur (Res. 4/1). Bu grubun lülelerinde

⁷ G. Ayhan, "Başur Höyük Kazısı Lüle Buluntuları", *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (14–16 Ekim 2009), Pamukkale Üniversitesi, İstanbul, 2011, s. 52–53, Res. 4.

⁸ A. Boran-M. Kulaz, "Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısından Çıkan Seramik Buluntular", *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 24–27 Nisan 2000 Van, 2000, Res. 3.

⁹ N. Arslan Sevin, "Harput'ta Bir Osmanlı Mahallesi ve Sakinleri Osmanlı'ya Arkeolojik Bir Yaklaşım", *Toplumsal Tarih*, S: 169, Ocak 2008, Res. 9.

¹⁰ U. Baram, "Filistin Geçmişinden ...", s. 156, Şek.5.1.c.

¹¹ S. Gelichi, "Il Castello di Harim: un sito fortificato tra musulmani e crociati nella Siria del nord", *Archeologia Medievale*, XXX, 2003, p.449.

¹² J. Simpson, "Ottoman Pipes from Zir'in (Tell Jezreel)", *Levant* 34, 2002, Fig.3/21.

¹³ E. J. Stern, "Akko, The Institute for Marine Training Final Report", *Hadashot Arkheologiyot Excavations and Surveys in Israil*, Journal 122, 2010 (http://www.hadashot-esi.org.il/resport_detail_eng.asp?search=1370&mag_id=117%20&print=all) (19.05.2010).

dar veya geniş kaide üzerinde, krater gibi dışa doğru açılan çanak yükselmektedir. Örneklerin kaideleri, disk ve çiçek biçiminde olmak üzere iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu tipin duman yolu bölümü, genellikle silindirik olup uzun tutulmuştur. Çanak, yüzeysel olarak belirtilen üçgen veya dışa taşıntılı dikdörtgen uçlu omurgayla duman yoluna bağlanmaktadır. Anadolu'da birçok merkezde bu tipin örneklerini görmek mümkündür. Bunlar arasında 18.-19. yüzyıllar arasına tarihlenen Antalya-Kaleiçi¹⁴, 19. yüzyıla tarihlenen Akşehir Taş Medrese Müzesi¹⁵ ile 19. yüzyıla tarihlenen Kırklareli-Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazısı¹⁶, büyük çoğunluğu 19. yüzyıla tarihlenen Smyrna Antik Kenti Kazısı¹⁷ ve Siirt-Başur Höyük Kazısı¹⁸ örnekleri sayılabilir.

İncelenen lüleler arasında az sayıda da olsa silindir kaideli lüle tipi ile karşılaşmaktadır (Res. 4/2). Bu tipin örneklerinde yüksek ve silindirik kaide üzerinde silindir çanak yükselmektedir. Çanak, kaideden bağımsız olarak doğrudan duman yoluna bağlanmaktadır. Tipin örneklerinde duman yolu, ince ve silindirikdir.

Hasankeyf'te sınırlı sayıda kaideli ve süzgeç çanaklı lüle tipine rastlanmaktadır (Res. 4/3). Bu tipteki lüleler, kendi içinde iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grubun örneklerinde kısa kaide üzerinde çanak yükselirken (Res. 4/3-1); ikinci grubun örneklerinde ise yüksek ve yayvan kaide üzerinde çanak yükselmektedir (Res. 4/3-2). Her iki grubun lülelerinde kaide üzerinde basık yuvarlak biçimdeki çanak yer almaktadır. Birinci grubun örnekleri daha kısa ve küçük boyutlu iken; ikinci grubun örnekleri yüksek tutulan kenara sahiptir. Tüm örneklerde duman yolu bölümü bulunmayıp çubuk, çanağın yan tarafında bulunan yuvarlak deliğe doğrudan takılmaktadır. Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki bazı merkezlerde ikinci grubun örnekleriyle sıklıkla karşılaşmaktadır. Bu grubun benzer örnekleri, özellikle Siirt'teki Başur Höyük ve Çatpepe Höyük Kazılarında yoğun olarak ele geçirilmiştir¹⁹. Ayrıca Anadolu dışındaki bazı merkezlerde de bu grubun örnekleri görülmektedir. Irak'ta Khirbet Hatar'a'da benzer lüleler ele geçirilmiştir. Filistin'de Tel Aphek'te iki ve Horvat Zikhrin'de üç olmak üzere bu tipte toplam beş lüle bulunmuştur²⁰. Hasankeyf'teki bu tipin en yakın paralel örnekleri olan yukarıda sözü edilen merkezlerdeki lülelerin yanı sıra bu tipte üretilen ancak hamur ve astar renklerinin farklı

¹⁴ A. Yener, *a.g.m.*, s.102-107, Çiz. IV.

¹⁵ S. Gök Gürhan, *Akşehir Taş Medrese Müzesi'ndeki Türk Dönemi Seramikleri(2000-2001 Anıt Meydan'da Yapılan Kurtarma Kazısı Seramikleri)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2007, s.256-258, 262-265, Fot. 287-292.

¹⁶ A. O. Uysal, "Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazısı Seramik Buluntuları", *Akdeniz Çevresindeki Arkeolojik Kazılarda Ele Geçen Geç Antik Ve Ortaçağ Seramiği ve Mimari Seramiği, Çanak, BYZAS* (Çanak kale 1-3 Haziran 2005), İstanbul, 2007, s.555, Res. 9.

¹⁷ G. Ayhan, "Smyrna Antik Kenti Kazıları 2007-2008 Yılı Lüle Buluntuları", *Sanat Tarihi Dergisi*, S.18/2, Ekim 2009, İzmir, 2011, s. 15, Res.14.

¹⁸ G. Ayhan, "Başur Höyük Kazısı ...", s. 53, Res.6.

¹⁹ *A.m.*, s.52, Res.2-3.

²⁰ I. Taxel, "An Uncommon Type Of Smoking Implement From Otoman Paletsine", *Paletsine Exploration Quarterly*, 140, I (2008), p.46-47, 49.

olmasının yanı sıra büyük çoğunluğu daha az nitelikli işçiliğe sahip olan örnekler, Akdeniz ve Ege Bölgesindeki bazı merkezlerde ele geçirilmiştir. Bu örnekler 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasında tarihlenen Antalya-Kaleiçi Kazısı²¹, Alaşehir Kurşunlu Han Kazısı²², Smyrna Antik Kenti Kazısı²³ ile Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazısı lüle buluntuları arasında yoğun olarak rastlanmaktadır. Akdeniz ve Ege Bölgesi'nde bu merkezlerde görülen tipin örnekleri ile Hasankeyf ve çevresindeki merkezlerde görülen lüleler arasında bölgesel farklılıklar bulunmaktadır. Hasankeyf ve çevresindeki örnekler, daha çok kalıp yapımı, Akdeniz ve Ege Bölgesi'ndeki adı geçen merkezlerdeki örneklerin büyük bölümünün ise, çark yapımı olduğu görülmektedir.

Hasankeyf lüle buluntularının duman yolları silindirik veya çokgen biçimlerde olmakla birlikte daha çok silindirik duman yoluna rastlanmaktadır. Silindir çanaklı, torba biçimli çanaklı, karinalı çanaklı, yuvarlak çanaklı, basık yuvarlak çanaklı, süzgeçli basık yuvarlak çanaklı, lale çanaklı ve disk kaideli lüle tiplerinde genellikle değişik uzunluklara sahip silindirik duman yolu görülmektedir. Bu tiplerde bombeli bilezik ve ona bitişik basamak halkasıyla duman yolu sonlanmaktadır. Krater biçimli çanaklı lülelerin duman yolunun düzenlenişi diğer tiplerdekinden farklıdır. Belli standartlara sahip olan duman yolu, kaideden gövde ortasına kadar silindirik olarak devam etmekte, gövde ortasından ağız kenarına kadar ise dilimli olarak uzanmaktadır. Bu tipte bombeli bilezik ikinci bölümle kaynaşmış, basamak halkasının kullanımı, diğer tiplerdeki gibi varlığını aynı şekilde korumuştur.

İncelenen lülelerin duman yollarındaki bilezikler, bombeli veya karinalı olmak üzere iki biçimdedir. Bombeli bilezik, karinalı bileziğe göre daha yoğun kullanılmıştır. Hasankeyf lüleleri arasında bombeli bilezik ve ona bitişik basamak halkasıyla sonlanan duman yoluna karinalı çanaklı, torba biçimli çanaklı, yuvarlak çanaklı ve basık yuvarlak çanaklı lüle tiplerinde olmak üzere toplam dört tipin örneklerinde sıklıkla rastlanmaktadır.

Hasankeyf'teki bazı lüle tiplerinde çanağı duman yoluna bağlayan omurganın kullanımı görülmektedir. Bunlar arasında karinalı çanaklı, basık yuvarlak çanaklı, lale çanaklı, krater biçimli çanaklı ve disk kaideli lüle tipleri yer almaktadır. Her tipin kendine özgü omurga biçimlerinin olduğu tespit edilmiştir. Karinalı çanaklı lülelerde kaidede dışa taşıntılı omurga, kimi zaman keskin bir köşe yapmaktadır. Basık yuvarlak çanaklı ve lale çanaklı lülelerde omurga, hafif şişkince verilmiştir. Omurga, lale çanaklı lülelerde şişkince belirtilmiş olup çanağın kaidesinden ön yüzüne doğru uzanmıştır. Krater biçimli çanaklı lülelerde dışa taşıntılı ve "U" şeklindeki omurga, çanağın kaidesini kuşatmıştır. Disk kaideli lülelerde, omurga hafif dışa taşıntılı dikdörtgen uç veya yüzeysel olarak belirtilen üçgen uçlu olarak işlenmiştir. Silindir çanaklı, torba

²¹ A. Yener, *a.g.m.*, s. 112-113, Res. 5

²² E. Karaca, *Alaşehir Kurşunlu Han Kazısı'nda Bulunan Lüleler*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Lisans Tezi, İzmir, 2009, s. 60, Kat. No: 39-49.

²³ G. Ayhan, "Smyrna Antik Kenti Kazıları...", s.17, Res.16.

biçimli çanaklı, yuvarlak çanaklı ve süzgeçli basık yuvarlak çanaklı lülelerde omurgaya yer verilmemiştir. Silindir kaideli lülelerde omurganın bulunması gereken kaidede silindirik ayak bulunduğundan omurga kullanımı görülmemektedir. Kaideli ve süzgeç çanaklı lülelerde duman yolu bölümü bulunmadığından omurga da kullanılmamıştır.

Hasankeyf lülelerinin büyük çoğunluğunun küçük boyutlu olduğu görülmektedir. Silindir çanaklı ve karınalı çanaklı lüle tiplerinin örnekleri, genellikle küçük boyutludur. Büyük boyutlu örnekler de incelenen tipler arasında bulunmaktadır. Bunlar arasında disk kaideli ve krater biçimli çanaklı lülelerin yanı sıra süzgeçli ve basık yuvarlak çanaklı lüle tipleri yer almaktadır.

Hasankeyf lüleleri arasında sadece kilden yapılmış örnekler rastlanmaktadır. Bu lülelerin büyük çoğunluğunun hamurları, sık dokulu, ince gözenekli, sert ve katkısızdır. Birkaç lülenin hamurunun gözenekli ve taşçık katkılı olduğu gözlenmektedir. İncelenen lülelerde beyaz, gri, pembe, sarı, kahverengi, kırmızı ve siyahın çeşitli tonlarında hamur renkleri tespit edilmiştir. Her tipin örneklerinde yoğun olarak grinin tonlarında hamur rengiyle karşılaşılmıştır. Lülelerin büyük çoğunluğunun astarlı olduğu saptanmıştır. Astarsız örneğe sınırlı sayıda rastlanmıştır. Astar rengi bazı lülelerde farklı renk tonlarında olabilmektedir. Bu ton farklılıkları, özellikle bazı lülelerin fırınlanması sırasında ısı değişiminden dolayı astarın gerçek rengini veremeyerek bozulmasıyla oluşmuştur. Fırınlamadan kaynaklanan hataların yanı sıra lülelerin kullanımından kaynaklanan astar bozulmaları da olabilmektedir. Hasankeyf'te beyaz, gri, pembe, sarı, kırmızı, kahverengi ve siyahın tonları astar rengi olarak lülelere uygulanmıştır. Hamur ve astar renkleri arasında birkaç ton farkı olmakla birlikte lülelerde genellikle grinin açık ve pembemsi tonu, hem hamur hem de astar rengi olarak kullanılmıştır.

İncelenen lülelerin bir kısmında astara göre daha kalın tabaka halinde lülenin yüzeyini kaplayan firnis mevcuttur. Bunlarda firnis rengi olarak sıklıkla siyah ve kırmızının tonları tercih edilmiştir. Süzgeçli basık yuvarlak çanaklı, lale çanaklı ve disk kaideli lüle tipinin yanı sıra kaideli ve süzgeç çanaklı lüle tipinde de bu uygulamaya rastlanmaktadır. "Süzgeçli basık yuvarlak çanaklı lüleler" ile "kaideli ve süzgeç çanaklı lüleler" siyah renkte, "lale çanaklı lüleler" kırmızı ve sarının kırmızimsı tonlarında, "disk kaideli lüleler" kırmızının açık ve soluk tonları ile kahverenginin kırmızimsı tonunda firnislidir. Büyük boyutlu lülelerin genellikle firnisli olduğu görülmektedir.

Hasankeyf'teki lüleler, burada üretilen bazı sırsız seramiklerle hem hamur yapısı hem de hamur ve astar rengi bakımından benzerlikler göstermektedir²⁴.

Hasankeyf'teki lüleler, çeşitli tekniklerde ve türlerde süslenmiştir. Lülelerde baskı, kazıma ve rulet baskı tekniği ayrı ayrı uygulanabileceği gibi bu tekniklerden ikisi

²⁴ M. Çeken, *Hasankeyf (1991, 2001–2003 Yılı) Kazı Buluntusu Fırın Ve Atölyeleri İle Seramik Malzemeleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 414.

veya üçü bir arada kullanılmıştır. Bu üç teknikten en çok rulet baskı tekniğine rastlanmıştır. Rulet baskı tekniğini sırasıyla baskı ve kazıma tekniği takip etmiştir.

Hasankeyf'te süslemeli örneklerin yanı sıra süslemesiz örnekler de az da olsa bulunmaktadır. Lülelerin tamamı, çanağın veya duman yolu bölümlerinin bir kısmı süslenmiş olan örneklerle de karşılaşmak mümkündür. Çerçevesiz veya çerçevesiz olarak hazırlanmış bitkisel motif, geometrik desen, yazı ve figürden oluşan süslemeler, ayrı ayrı veya bir arada kullanılmıştır. Süslemeler, genellikle çanak veya duman yolunun ağız kenarında ve çanağın gövde ortasında görülmektedir. Duman yolu, çanağa göre daha az süslemeye sahiptir. Farklı kalınlıklardaki bordürlerin bir kısmına, hem duman yolunda hem de çanakta yer verilmiştir. Çanaktaki süsleme, tek motif/desenden oluşuyorsa bu motif/desenin yan yana dizilmesinden; iki ayrı motif/desenden oluşuyorsa bunların dönüşümlü olarak kullanılmasından meydana gelmiştir. Ayrıca bazı desen veya motiflerin duman yoluna özgü kullanımlarının olduğu saptanmıştır.

Bitkisel, geometrik, yazılı ve figürlü süslemenin yer aldığı örnekler, kendi içinde kıyaslandığında büyük çoğunluğunda bitkisel ve geometrik süslemeler görülmekle birlikte geometrik süsleme, bitkisel süslemeye oranla daha çok örnekte yer almaktadır. Az sayıdaki lülede yazılı süsleme ile karşılaşılmasıyla birlikte iki parça üzerinde yazı taklidi süsleme (?) bulunmaktadır. Lülelerde iki kuş figürü (?) ve iki mask figürü (?) olmak üzere toplam dört parça üzerinde figürlü süsleme yer almaktadır.

Yazı mühürlü lülelerde grinin açık ve pembemsi tonları yoğun olmakla birlikte kırmızının açık ve soluk tonları ile kahverenginin çok soluk ve kırmızimsı tonları tercih edilmiştir. Bitkisel süslemeli mühürler, çoğunlukla gri, pembe, kahverengi ve kırmızının tonlarında olmak üzere çeşitli tonlarda hamurlu ve astarlıdır. Geometrik süslemeli mühürler, genellikle grinin tonlarındaki hamurlu ve astarlı örneklerle basılmıştır.

Lüle üzerindeki süslemelerin bir kısmı bitkisel motiflerden oluşmuştur (Tablo 1). Bitkisel süslemeler tek başlarına veya yazılı, geometrik ve figürlü süslemelerle birlikte kullanılabilir. Hasankeyf lülelerinde bitkisel süslemeler, baskı ve rulet baskı tekniği olmak üzere sadece iki teknikte yapılmıştır. Bu süsleme türünde baskı tekniği, rulet baskı tekniğine göre daha çok tercih edilmiştir. Hasankeyf lülelerinde 22 bitkisel süsleme bordürü tespit edilmiştir. Bitkisel süslemeler arasında yaygın olarak ağaç, yaprak ve çiçek motifleri kullanılmıştır. Bitkisel süslemeli motifler, genellikle lülenin çanak bölümünde yer almıştır (Tablo 2).

Hasankeyf lülelerinde geometrik süslemeler, sıklıkla kullanılmış olup bu tür bordürlerin bitkisel süslemeli bordürlere oranla daha yoğun olduğu tespit edilmiştir (Tablo 3). Geometrik süslemeli bordürler, genellikle rulet baskı tekniğiyle yapılmıştır. Desenin niteliğine göre kazıma ve baskı tekniklerinin de zaman zaman kullanıldığı görülmektedir. Geometrik desenler, dalgalı çizgiler, yaylar, üçgenler, dikdörtgenler, kareler, baklavalılar, daireler, yıldızlar, çarpılar, yivler, oluklar, çubuklar, kafes şeklinde taramalar ve çentiklerden oluşmaktadır. Hasankeyf lülelerinde 62 geometrik süsleme

bordürü tespit edilmiştir (Tablo 4). Geometrik süslemeli bordürlere sıklıkla lülenin duman yolu bölümünde yer verilmiştir.

Lüleler, gerek saraya gerekse halka yönelik olmak üzere iki kesim için üretilmiştir²⁵. Halka yönelik olarak üretilen lüleler, işçilik bakımından ikinci sınıf özellikler taşımaktadır. İstanbul Eyüp²⁶, Alaşehir’de²⁷ olduğu gibi Hasankeyf’te de halk tipi lüleler ele geçirilmiştir. Hasankeyf’teki lüleler, hamur ve astar renklerinin yanı sıra süslemeleri bakımından Tophane’de saray için üretilen örneklerle yarışacak niteliklere sahip değildir. Lülelerin büyük çoğunluğunun özensiz işçilik göstermesi, bunların gündelik kullanıma yönelik olarak üretildiğini ortaya koymaktadır.

Lüleler, kalıp yapımı ve çark yapımı olmak üzere iki teknikte üretilmiştir²⁸. Ancak Hasankeyf lülelerinin büyük çoğunluğunun hangi teknikte üretildiğini anlamak güçtür. Lülelerin gösterdiği ikinci sınıf işçilik, bunların daha çok çark yapımı olabileceğini düşündürmektedir. Buna karşın bazı lülelerin aynı kalıptan çıktığı saptanmıştır. Bir grup duman yolunun hamur ve astar yapılarının yanı sıra süsleme bordürlerinin de benzer olduğu da tespit edilmiştir. Bazı süslemelerin tipe özgü olduğu da gözlenmiştir. Lülelerin birkaçında süslemelerin hamur kalıptan çıktıktan sonraki aşamada, hamur hâlâ yaş iken yapıldığı anlaşılabilir. Süslemedeki yivlerin değişik uzunluk ve aralıklarla düzenlenmesi, baskı tekniğiyle yapılan süslemenin bombeli bilezikten basamak halkasına doğru basılması, rulet baskı tekniğinde yapılan süsleme bordürlerinin akstan kayması gibi süslemenin hamur kalıptan çıktıktan hemen sonra yapıldığını gösteren izlere rastlanmaktadır (Tablo 5).

Hasankeyf lüleleri arasında karınalı çanaklı lülelerden sonra basık yuvarlak çanaklı lüleler yoğun olarak ele geçmiştir. Lale çanaklı, disk kaideli ve silindir kaideli lüle tipleri, az sayıda örneği bulunan tiplerden olmuştur. Dikdörtgen çanaklı lüle tipinde sadece bir örneğe rastlanmıştır.

Lüle ustalarının belirli tipteki lülelerde birkaç değişiklik yaparak tip çeşitliliğine gittiği görülmektedir. Genellikle torba biçimli çanaklı lüle tiplerinde görülen unsurlar, bazı basık yuvarlak çanaklı ve yuvarlak çanaklı lüle tiplerinde de karşımıza çıkmaktadır. Üç tipin örnekleri, torba, basık yuvarlak veya yuvarlak çanak ile ona doğrudan bağlanan kısa ve masif duman yoluna sahiptir. Duman yolu şişkince belirtilen bombeli bilezik ve ona bitişik basamak halkasıyla sonlanmaktadır. Her üç tipte de süsleme özelliklerinin büyük oranda korunduğu görülmektedir. Bu tiplerin

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Bakla, *Tophane Lüleçiliği Osmanlı'nın Tasarımdaki...*, s. 130-142; G. Cantay, “Edirne Yeni Sarayı Kazısı (1999–2000) Keramik Buluntuları”, *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırma Sempozyumu Bildirileri* (19 -20 Nisan 2001, Ankara), Ankara, 2001, s.150.

²⁶ F. Yenişehirlioğlu, “Tekfur Sarayı Çini Fırınları Kazısı 1995–2001”, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1. Cilt, 27–31 Mayıs 2002 Ankara, Ankara, 2003, s. 332, 335.

²⁷ E. Daş, “Alaşehir Kurşunlu Han Kazısı ve Temizlik Çalışmaları”, *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 14–16 Ekim 2009 Denizli, İstanbul, 2011 s. 204–205, Res. 9.

²⁸ E. Bakla, *Tophane Lüleçiliği*, Dışbank Yayınları, İstanbul, 1993, s.62.

örneklerinde çanağın gövdesini eş aralıklarla dikey düzenlenen oluk süsleme ile bu olukların üst köşelerine denk gelen yerde birer yaprak motifi yer almaktadır. Çanağın ağız kenarına doğru birkaç sıra halinde yiv veya çentik bordürleri bulunmaktadır. Ayrıca çanaktaki baskı tekniğiyle yapılan yaprak motifleri, bir düz bir ters olmak üzere belli aralıklarda duman yolundaki bombeli bilezik üzerinde de görülmektedir. Örneklerin bazılarının kaidesinde ortadaki küçük kabardan etrafa yayılan ışın demetlerinden oluşan rozet yer almaktadır.

Hasankeyf'teki 750 örnekten 53'ünde mühür tespit edilmesine karşın bunlardan üçünün sadece çerçevesi kalabilmiştir. Diğer 50 örnekte kısmen veya tamamen mühürler anlaşılabilirle birlikte bunlardan 20'si yazılı, 12'si bitkisel ve 18'i geometrik süslemeli mühürden oluşmaktadır.

Yazılı mühürler, damga mühür ve silindir mühür olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. 20 yazılı mühürden dördü damga mühür, 16'sı silindir mühür şeklindedir (Tablo 6). Hasankeyf lülelerinde Arapça, Farsça ve Osmanlıca olmak üzere üç dilden birinde yazılmış usta ismi veya beyit biçiminde mühürlere yer verilmiştir. Hasankeyf mühürlerinde Babalık, Bekir, Hüseyin ve Mustafa (?) adlı usta isimleri okunmuştur. Bu isimlere İstanbul lülelerinden bazılarında da rastlanmıştır²⁹. İsimler, İstanbul'da üretim yapan ustalara ait olabileceği gibi yerel ustalara da ait olabilir. Ancak mühürlerde Arapça ibarelerin yoğun kullanımı, bölgede var olan Arap kültürünün yerel ustalar tarafından lülelere aktarılmış olabileceğini düşündürmektedir. Yedi lüle üzerinde “...ناصر حتى القتل...” / “...ناصر حتى القتل...” “Yekûn nâsır hattâ el-katî” / “Nâsır yekûn hattâ el-katî”? yazılı olup (Öldürmeye (Cinayete) yardımcı olur)? olarak okunmaktadır. Bu mühürlerde bazı kelimelerin yerlerinin değiştiği görülmektedir. Lülelerde benzer ifadeye yer verilmesi, bunların aynı atölye veya usta üretimi olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca bu mühürde tütünün zararlı olduğundan bahsedilmektedir. Tütünün zararlı olduğundan bahseden bilinen ilk örnek, Karaköy Bedesteni Kazısı'nda çıkan lülelerden birinde de yer almakta olup lüle üzerinde “İçi olmayan nefesine zulüm eder, deli kişi içir” ibaresi yazılıdır³⁰.

Lülelerde yazılı mühürlerin yanı sıra bitkisel ve geometrik mühürler de yer almaktadır. Bitkisel ve geometrik süslemeli mühürlerin tamamı damga mühür biçimindedir. Bitkisel süslemeli mühürler arasında stilize hayat ağacı motifleri, çiçek ve yaprak motifleri bulunmakla birlikte tümü çerçevesizdir. Geometrik süslemeli mühürlerin tümü daire şeklinde olup çoğu rozetten oluşmaktadır.

Duman yoluna çubuğun takıldığı yüzde toplu iğne ucu büyüklüğünde ve fazla derin olmayan tek veya iki delik bulunmaktadır. 750 örnekten 134'ü delikli olup bunlardan 20'si tek ve 114'ü iki deliklidir. Deliklere genellikle karınalı çanaklı lülelerde rastlanmaktadır. Bu delikler, süsleme unsuru veya ustanın kendi işaretinden çok lülenin

²⁹ E. Bakla, “Unutulmuş Bir Halk Sanatı Lülecilik”, *Antika*, S.5, Ağustos 1985, s.5; H. Kocabaş, “Tophane Lüleçiliği”, *Türk Etnografya Dergisi*, S.V, T.T.K., Ankara, 1963, s.13.

³⁰ B. Evren, *Eski İstanbul'da Kahvehaneler*, 1996, İstanbul, s.192.

çubuğa takıldığında her iki parçanın da sabit kalarak oynamaması amacıyla yapılmış olmalıdır.

Sayıcı kırmızı hamurlu ve astarlı örneklerin az olması, son dönemde yaygın olarak üretilen bu örneklerin burada pek tercih edilmediğini veya Hasankeyf'in İstanbul'daki lüle üretimin etkisi altında olmadığını göstermektedir. İstanbul'dan çok çevresindeki yerel üretim yapan şehirlerin etkisinde olan Hasankeyf lüleleri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde görülen lülelerle benzer teknik, tip ve süsleme özelliği göstermesi bakımından bölgesel özellikler taşımaktadır.

Fırınlara, cüruf atıkları, uçayaklar, diskler, plakalar, kalıplar ve hatalı seramikler, Hasankeyf'te seramik üretiminin 12. ile 14. yüzyıl arasında yapıldığını göstermektedir³¹. Hasankeyf Kazısı'nda ele geçirilen silindir kalıpların sırsız bazı seramiklerde kullanıldığını M. Çeken tespit etmiştir³² (Res. 5). Hasankeyf Kazısı'nda ele geçirilen bazı silindir kalıpların Hasankeyf'teki bazı sırsız seramiklerin yanı sıra lülelerin üzerinde uygulanmış olabileceği süsleme benzerliklerinden anlaşılmaktadır. Balıksırtı motifi ile iç içe geçmiş baklava desenlerinin benzerleri hem bazı sırsız seramiklerde hem de bazı lülelerde görülmektedir (Res. 6). Hasankeyf'te bulunan silindir kalıplardaki desenlerin lülelerde de görülmesinin yanı sıra birkaç lülede de hatalı üretimin izlerine rastlanması yerel üretimin varlığına işaret etmektedir (Res. 7). Hasankeyf'teki yerel üretimi yapılan seramiklerin hamurları ile lüle hamurları arasında da benzer özellikler göze çarpmaktadır. Hasankeyf'te seramik fırınlarının bulunduğu alanda ele geçirilen lüle parçaları ile bu alanda ele geçirilen diğer seramik parçaları hamur ve astar yapısı bakımından karşılaştırılmıştır. Birçok örnekte lüle ve seramiklerin hamur özelliklerinin benzerlikler gösterdiği tespit edilmiştir. Bu durum, lülelerin bu bölgede üretilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca Hasankeyf'teki bazı seramiklerin süslemelerindeki motif ve desenlerin benzerleri lülelerde de görülmektedir³³.

Hasankeyf lüleleri tek tek incelendiğinde 750 örnekten 560'ının kullanıldığı, 190'ının ise hiç kullanılmadığı tespit edilmiştir. 190 örneğin kullanılmamış olması, üretime ait fikirleri akla getirmektedir. Ancak bu varsayımdan yola çıkarak böyle bir hükme varmamız yanlış olur. Bu lülelerin sadece kullanılmak için alınmış ancak hiç kullanılmamış örnekler olabileceğini de unutmamak gerekir. Hatalı birkaç lüle, lülelerin hamur yapısının diğer seramik malzeme ile benzerliği ve örneklerin neredeyse ¼'ünün kullanılmamış olması gibi veriler, Hasankeyf'te lüle üretiminin yapıldığına işaret etmekle birlikte bu veriler yetersizdir. Kesin bir veriye ulaşılmadıkça söylemlerimiz varsayımdan öteye gidemeyecektir.

³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Çeken, *a.g.t.*, s.23-66, 455; M. Çeken, "Hasankeyf Kazısı Seramik Fırınları, Atölyeleri ve Seramikleri", *Anadolu'da Türk Devri Çini Ve Seramik Sanatı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 245-261.

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Çeken, *a.g.t.*, s. 60-66.

³³ *A.t.*, Kat.37, 143, 303.

M. O. Arık ve M. Çeken seramiklerde birçok merkezin taklit edildiğini ve bunların özümsemekle yeni sentezler ortaya konduğunu ifade etmektedir³⁴. Seramiklerde ünlü merkezleri taklit eden ve yeni sentezler ortaya koyan Hasankeyf'te, lüle üretimi yapıyorsa bunların da taklit olup olmadığı konusu net değildir. Yayımlanan sınırlı sayıda lüle buluntuları ile ilgili çalışmalar, Hasankeyf örneklerinin taklit olup olmadığı konusunda fikir vermekte yetersiz kalmaktadır. Ayrıca Hasankeyf'te Büyük Saray'ın yanı sıra fırınlarda ele geçirilen Çin seladonlarını taklit eden seladon kırıklarının, M. O. Arık, 17. ile 18. yüzyıl arasında mı yoksa daha erken bir süreçte mi üretildiği konusunun net olmadığını ifade etmektedir³⁵. Seladonlar, Hasankeyf'te 17. ile 18. yüzyıl arasında üretilmişse lülelerle çağdaş olmaktadır. Özellikle 12. ile 14. yüzyıl arasında yoğun olarak sırlı ve sırsız seramik üretimi yapan bu merkezde, 17. yüzyılda da üretimin devam edip etmediği ve ediyorsa lüle üretimi yapıp yapılmadığı konusu ileride kazılarda elde edilebilecek veriler doğrultusunda ortaya çıkabilir.

İstanbul'un çeşitli semtlerinde özellikle Bahçekapı, Eyüp, Galata, Tahtakale, Karagümrük, Tophane gibi birçok önemli üretim merkezleri olmasına karşın bu merkezlerden, lülecilik en görkemli devrini Tophane'de yaşamıştır. Bundan dolayı "Osmanlı lüleleri", *Tophane lüleleri* adıyla anılmaktadır³⁶. İstanbul'un dışında da İznik, Edirne, Diyarbakır gibi merkezlerde de üretim yapılmıştır³⁷. Hasankeyf'e en yakın bilinen lüle üretim merkezi Diyarbakır'dır. Burada lüle üretiminin yapıldığına dair bilgilere rastlanmaktadır. 1815'te Diyarbakır'ı ziyaret etmiş olan J. S. Buckingham, buradaki üretime ilişkin istatistikî bilgiler vermektedir: "...**her renkten pipolar, altın ve gümüş tabakalar yaparlar. 1500 tezgâh şal üretimi, 500 tezgâh pamuk basıncısı, 300 deri imalatçısı, 100 demirci ve 50 pipo (ağızlık) yapımıcısı vardır...**"³⁸. Bu bilgilerin yanı sıra Diyarbakır'da Küçükzade Kozmo Efendi ve Vemban Ağa'ya ait lüle atölyelerinin bulunduğu bilinmektedir³⁹. Hasankeyf'in lüle ihtiyacını burası karşılıyor olabilir. Ancak Hasankeyf'te kullanılan lülelerin kesin olarak üretim yerini tayin edebilmek eldeki kısıtlı bilgilerle güçtür. İleride bu alandaki çalışmaların artmasıyla birlikte bu konuda kesin bilgiler elde edilebilir.

Hasankeyf, Diyarbakır'ın yanı sıra önemli bir kavşakta yer alan özellikle Suriye, Mezopotamya ve İran ile de etkileşim içerisinde olan bir merkezdi⁴⁰. İsrail'de de lüle üretiminin yapıldığı bilinmektedir. İsrail'de Jerusalem, Jaffa ve Nazareth'te 19.

³⁴ M. O. Arık, *Hasankeyf: Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003, s.254; M. Çeken, *a.g.t.*, 457.

³⁵ M. O. Arık, *a.g.e.*, s.244.

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Kocabaş, *a.g.m.*, s.12; H. Taşçı, "Topkapı Sarayındaki "Tophane Lüleçiliği Eserleri", *Antik ve Dekor*, S.34, 1996, s.148-150; E. Bakla, *a.g.m.*, s. 5; G. Ayhan, *Çeşitli Müzelerde Bulunan Örnekleriyle Osmanlı Lüleleri*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006, s. 50; F. Yenişehirlioğlu, *a.g.m.*, s.332, 335, 338.

³⁷ E. Bakla, *a.g.m.*, s.5; G. Ayhan, *Çeşitli Müzelerde Bulunan Örnekleriyle Osmanlı Lüleleri...*, s.51.

³⁸ İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK. 1995, Ankara, s. 94, 312.

³⁹ E. Bakla, *Tophane Lüleçiliği Osmanlı'nın Tasarımındaki...*, s. 100.

⁴⁰ M. Çeken, *a.g.t.*, s. 385; N. Özkul Fındık, *Hasankeyf Seramikleri (2004-2006)*, Ankara, 2008, s.129.

yüzyılda yerel üretim yapan lüle ustalarının şehrin lüle ihtiyacını karşıladığı düşünülmektedir⁴¹.

Lüle konusunda yapmış olduğumuz çalışmalar dâhilinde, Hasankeyf lülelerinin büyük çoğunluğunun Batı Anadolu'daki merkezlerdeki lülelerden hem tip hem de hamur nitelikleri bakımından farklı olduğu görülmektedir.

Bugüne kadar yayımlanan lüle ile ilgili çalışmalar, genellikle İstanbul ve çevresindeki merkezlerdeki, Yunanistan ile Bulgaristan'daki örnekleri kapsamaktadır. Osmanlı lüleleri denince ilk akla gelen bu merkezlerde ele geçen lüleler olmaktadır. Ancak Osmanlı lülelerini bu merkezlerin örnekleri ile sınırlamak doğru değildir. Yerel üretimin yapıldığı bölgelerde ele geçen örnekler, genellikle merkez ve çevresindeki lülelerden hamur ve astar rengi, çanak ve duman yolu tipleri, süsleme ve mühürleri bakımından farklılıklar göstermektedir. Erken döneme tarihlenen lülelerin yoğunlukta olduğu Hasankeyf'te bu dönemin lüle tipleri, hamur ve astar renklerinin yanı sıra süsleme repertuarı konusunda bilgi vermektedir. Bölgenin lüle tiplerini yansıtmaması açısından Hasankeyf lüle buluntuları önem taşımaktadır.

Karınalı çanaklı, yuvarlak çanaklı, silindir çanaklı ve silindir kaideli lülelerin yanı sıra kaideli ve süzgeç çanaklı lülelerin büyük bölümü, 17. ile 18. yüzyıl arasındaki dönemde üretilmiş olabilir. İncelenen bir grup lülede 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başı arasında tarihlenen örneklerinin özelliklerini göstermektedir. Bunlar arasındaki disk kaideli, lale çanaklı ve süzgeçli basık yuvarlak çanaklı lüle tipleri, 19. yüzyıla tarihlendirilebilir. Hasankeyf lüleleri arasında en büyük boyutlara sahip olan krater biçimli çanaklı lüleler, 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başı arasında üretilmiş olabilir. Hasankeyf lülelerinin tipleri, hamur ve astar renkleri ile süsleme repertuarı doğrultusunda merkezdeki lüle kullanımının 17.-20. yüzyılların başları arasında var olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Arık, M. O., *Hasankeyf: Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003.
- Arslan Sevin, N., "Harput'ta Bir Osmanlı Mahallesi ve Sakinleri Osmanlı'ya Arkeolojik Bir Yaklaşım", *Toplumsal Tarih*, S: 169, Ocak 2008, s.27-33.
- Ayhan, G., *Çeşitli Müzelerde Bulunan Örnekleriyle Osmanlı Lüleleri*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.

⁴¹ J. Simpson, *a.g.m.*, p. 169.

- Ayhan, G., *Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntuları*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2011.
- Ayhan, G., “Başur Höyük Kazısı Lüle Buluntuları”, *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (14–16 Ekim 2009), Pamukkale Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 49-57.
- Ayhan, G., “Smyrna Antik Kenti Kazıları 2007–2008 Yılı Lüle Buluntuları”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S.18/2, Ekim 2009, İzmir, 2011, s.1-22.
- Bakla, E., “Unutulmuş Bir Halk Sanatı Lülecilik”, *Antika*, S.5, Ağustos 1985, s.4-8.
- Bakla, E., *Tophane Lüleçiliği*, Dışbank Yayınları, İstanbul,1993.
- Bakla, E., *Tophane Lüleçiliği Osmanlı Tasarımındaki Yaratıcılığı Ve Yaşam Keyfi*, İstanbul, 2007.
- Baram, U., “Filistin Geçmişinden Dolaşık Objeler”, *Osmanlı Arkeolojisi*, İstanbul, 2004, s.142–163.
- Boran, A. - Kulaz, M., “Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı’ndan Çıkan Seramik Buluntular”, *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 24–27 Nisan 2000 Van, 2000, s.31-40.
- Cantay, G., “Edirne Yeni Sarayı Kazısı (1999–2000) Keramik Buluntuları”, *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırma Sempozyumu Bildirileri*, (19 -20 Nisan 2001, Ankara), Ankara, 2001, s.145–160.
- Çeken, M., *Hasankeyf (1991, 2001–2003 Yılı) Kazı Buluntusu Fırın Ve Atölyeleri İle Seramik Malzemeleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.
- Çeken, M., “Hasankeyf Kazısı Seramik Fırınları, Atölyeleri ve Seramikleri”, *Anadolu’da Türk Devri Çini Ve Seramik Sanatı*, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 245–261.
- Daş, E., “Alaşehir Kurşunlu Han Kazı ve Temizlik Çalışmaları”, *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 14–16 Ekim 2009 Denizli, İstanbul, 2011 s. 197-212.
- Evely, D., “Clay Pipes from the University of Crete Medical Faculty”, *The Annual of the British School at Athens*, No: 83, Great Britain, 1988, pp.135-142.
- Evren, B., *Eski İstanbul’da Kahvehaneler*, 1996, İstanbul.
- *Gravürlerle İstanbul*, Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- Gelichi, S., “Il Castello di Harim: un sito fortificato tra musulmani e crociati nella Siria del nord” *Archeologia Medievale*, XXX, 2003, pp.431-452.

- Gök Gürhan, S., *Akşehir Taş Medrese Müzesi'ndeki Türk Dönemi Seramikleri(2000–2001 Anıt Meydan'da Yapılan Kurtarma Kazısı Seramikleri)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2007.
- Hayes. J. W., “Excavations on Saraçhane in Istanbul, Vol:2, *The Pottery*, Princeton 1992, pp.391–395, 442–443, pl. 50.
- Karaca, E., *Alaşehir Kurşunlu Han Kazısı'nda Bulunan Lüleler*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Lisans Tezi, İzmir, 2009.
- Kocabaş, H., “Tophane Lüleçiliği”, *Türk Etnografya Dergisi*, S.5, T.T.K. yayınları, Ankara, 1963, s.12–13.
- Özkul Fındık, N., *Hasankeyf Seramikleri (2004–2006)*, Ankara, 2008.
- Stern, E. J., “Akko, The Institute for Marine Training Final Report” *Hadashot Arkheologiyot Excavations and Surveys in Israil*, Journal 122, 2010 (http://www.hadashot-i.org.il/resport_detail_eng.asp?search=1370&mag_id=117%20&print=all) (19.05.2010).
- Simpson, J., Ottoman Pipes from Zir'in (Tell Jezreel)”, *Levant* 34, 2002, pp.159-172.
- Taşçı, H., “Topkapı Sarayındaki “Tophane Lüleçiliği Eserleri””, *Antik ve Dekor*, S.34, 1996, s.148–150.
- Taxel, I., “An Uncommon Type Of Smoking Implement From Otoman Paletsine”, *Paletsine Exploration Quarterly*, 140, I (2008), pp.39–49.
- Uysal, A. O., “Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazısı Seramik Buluntuları”, *Akdeniz Çevresindeki Arkeolojik Kazılarda Ele Geçen Geç Antik Ve Ortaçağ Seramiği ve Mimari Seramiği, Çanak, BYZAS 7*, Çanakkale 1–3 Haziran 2005, İstanbul, 2007, s. 545-558.
- Yenişehirlioğlu, F., “Tekfur Sarayı Çini Fırınları Kazısı 1995–2001”, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, 27–31 Mayıs 2002 Ankara, Ankara, 2003, s.329-344.
- Yılmazçelik, İ., *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790–1840)*, T.T.K. Yayınları, 1995, Ankara.
- Yener, A., “Tütün Lüleleri ve Antalya- Kaleiçi'nde Bulunan Örnekler”, *Arkeoloji ve Sanat*, S.119, İstanbul, 2005, s.94-113.

Res. 1- J. F. Lewis'in "Pazar" adlı gravürü (*Gravürlerle İstanbul*, Ankara, 2002, s. 290.)

Res. 2- Hasankeyf Kazısı lüle buluntularından örnekler

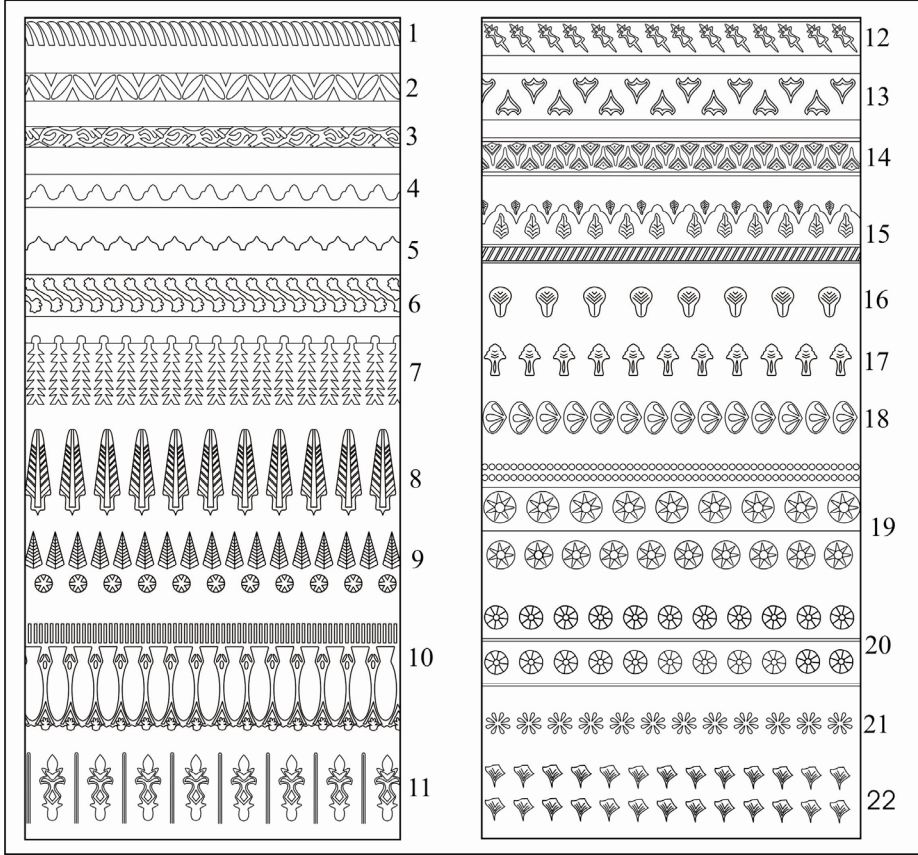
Res. 3- Hasankef Kazısı lülelerinde görülen tiplerden örnekler

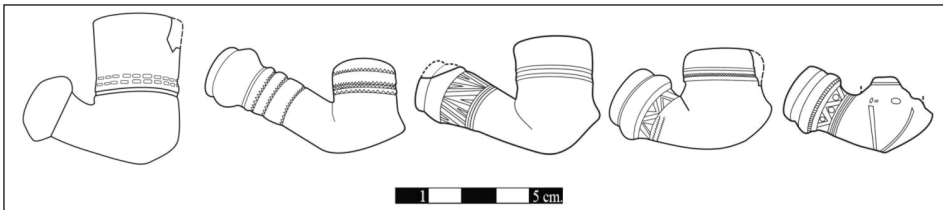
Res. 4- Hasankeyf Kazısı lülelerinde görülen tiplerden örnekler

Tablo 1- Hasankeyf lülelerinde görülen bitkisel süslemeli lülelerden örnekler

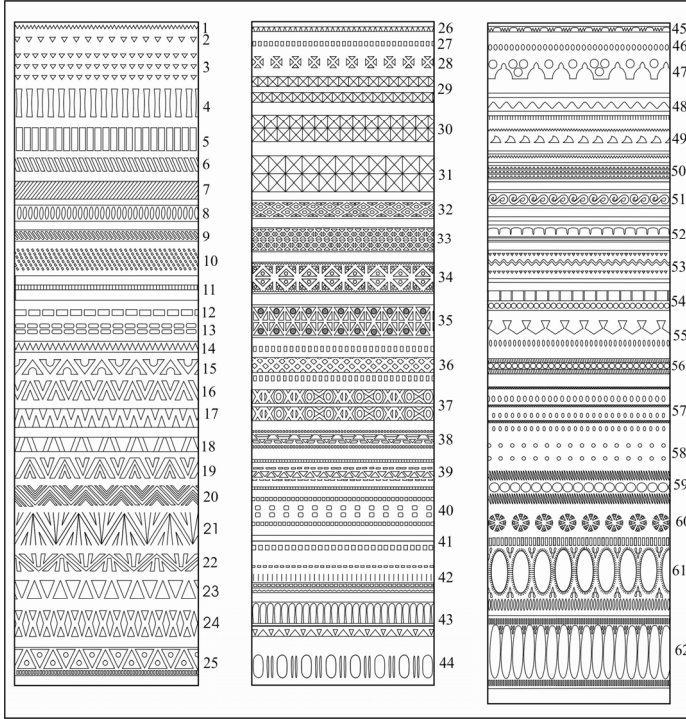

Tablo 2- Hasankeyf lülelerinde görülen bitkisel süslemeli bordürler

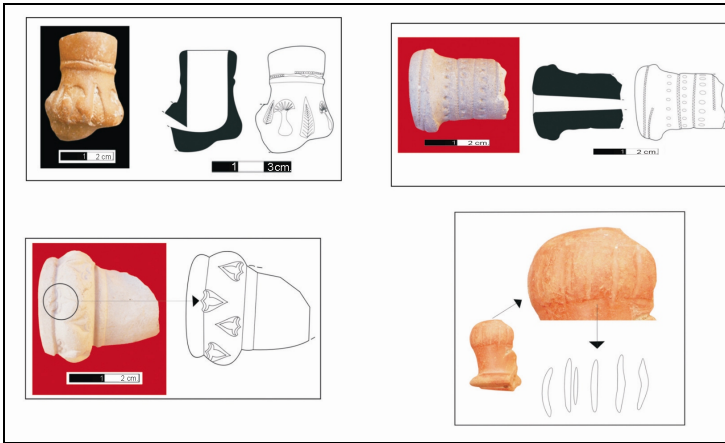

Tablo 3- Hasankeyf lülelerinde görülen geometrik süslemeli lülelerden örnekler

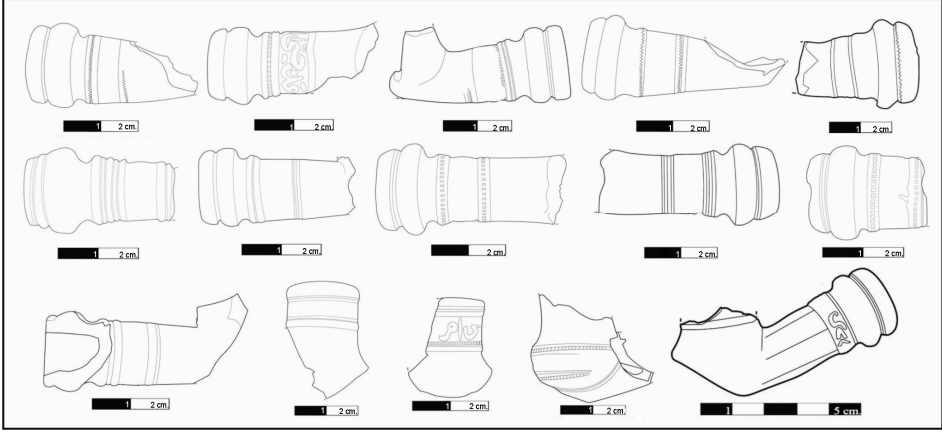
Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi

Tablo 4- Hasankeyf lülelerinde görülen geometrik süslemeli bordürlerden örnekler

Tablo 5- Hasankeyf lülelerinde süslemenin kalıptan çıktıktan sonra hamur henüz yaşken yapıldığını gösteren lülelerden örnekler

Tablo 6- Yazılı silindirik mühürlerin yer aldığı lülelerden örnekler

Res. 5- Ruler baskı kalıbı ve kalıbın uygulandığı seramik parçası (M. Çeken, a.g.e., Foto 72)

Res. 6- Hasankeyf Kazısı lüle buluntusu

Res. 7- Hatalı üretim olduğu tespit edilen lülelerden örnekler